

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 316.73:316.354(477)"182/189"

Г. І. Батичко

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ І ТВОРЧІ СПІЛКИ ХІХ СТ. ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ

На основі аналізу діяльності громадських і творчих об'єднань ХІХ століття обґрунтовується думка щодо провідної ролі національної інтелігенції в процесі формування нової культурної парадигми, спрямованої на усвідомлення самоцінності української культури як складової частини європейського культурного простору

Ключові слова: громадські і творчі об'єднання, українська культура ХІХ століття, національна ідея, парадигма.

Розвиток кожної національної культури - складний і варіативний процес, обумовлений багатьма чинниками. Необхідною умовою повноцінного розвитку культури незалежної України є збереження і використання потужного культуротворчого потенціалу, що накопичився протягом історичного розвитку, орієнтація на найвищі національні досягнення. В цьому контексті важливим є зосередження уваги на тих періодах історії української культури, коли відбувалася перебудова мислення, формувалися нові моделі світосприйняття. Ключового значення в цьому плані набуває обраний для аналізу період, час національної самоідентифікації як на політичному, так і на культурному рівнях.

Специфіка українського культурного простору (розчленованість між двома імперіями, рубіжність, ідеологізованість культурного розвитку) значно ускладнили культурні процеси, надали їм суперечливості та унікального забарвлення. Українське зросійщене дворянство к. ХVІІІ — поч. ХІХ ст. виховувалось на імперській тріаді «самодержавство, православ'я, народність», що майже унеможливило широкий розвиток національного руху. В цій ситуації усвідомлення національної значущості, свідоме прагнення привернути увагу публіки до української самобутньої традиції сприймалося як революційний «прорив» до національної свідомості. На думку О. Забужко, національне пробудження в Україні йшло «згори –вниз і вшир», отже і потребувало лідерів, першопрохідців - «будителів», апріорно приречених до пори на героїчну самотність [1, с.64]. Не випадково, саме в ХІХ столітті з'являється новий соціокультурний феномен – неформальне угруповання однодумців. Аналіз означеного феномену дозволив досліднику В. Сарбею тлумачити культурно-національне відродження в Україні ХІХ ст. як «національний рух у формі різного роду угруповань – гуртків, масонських лож, таємних організацій, політичних товариств, громадських заходів та культурних проектів» [7, с.24].

Маргінальність положення інтелігенції потребувала створення механізмів творчої підтримки заради здійснення поставлених концептуальних завдань, забезпечення високого професіоналізму та необхідного рівня взаєморозуміння. Всім цим завданням повною мірою відповідали неформальні творчі та громадські угруповання, поява яких знаменувала поступове формування нової, «особистісно - креаційної», за визначенням М.Кагана, моделі мислення [3].

Мистецький колорит ХІХ століття неоднорідний, але при всій складності й розмаїтті творчих та ідейних пошуків досить відчутним є протистояння двох потоків:

офіційного академічного та опозиційного. Саме становлення останнього супроводжувалося активізацією нового інституціонального феномену – неформального творчого угруповання. Для української культури творчі об'єднання стають тим середовищем, де народжується, гартується і поширюється відчуття національної самоцінності, отже і окреслюється нова, національно свідома інтелектуальна модель. Означені міркування доводять, що вивчення діяльності творчих і громадських угруповань є **актуальним**, позаяк здатне вирішити цілу низку завдань у розумінні сутності культуротворчих процесів в Україні в процесі становлення національної ідеї.

Історія громадських організацій в Російській імперії починається з 31 жовтня 1765 року, коли Катерина II затвердила статут Вільного економічного товариства, в якому зазначалися основні ознаки нового типу інституції - принципи самоврядування і добровільності, що дозволяли поєднати в одному колі однодумців за професійною, соціальною або груповою ознакою. Друга половина XVIII – поч. XIX ст. – це час, коли на території Російської імперії поступово створюються понад 100 громадських організацій. Переважна більшість яких - наукові товариства. В 1820 році розпочинає свою діяльність Товариство заохочення і популяризації художніх знань, ця дата і стає відправною точкою для відліку історії діяльності творчих угруповань на території Російської імперії. Наступні сто років (1820-1932 р.р), зважаючи на значення і «питому вагу» діяльності громадських організацій естетичного спрямування, називають «золотим віком» художніх об'єднань [2].

Важливість діяльності творчих угруповань для становлення національної ідеї неодноразово підкреслювалася дослідниками історії української культури, зокрема Д. Чижевським, І. Крип'якевичем, М. Поповичем. Водночас, увага дослідників традиційно зосереджувалася на висвітленні діяльності літературних об'єднань, тоді як діяльність музичних та художніх товариств окреслюється ескізно, з акцентом на регіональних особливостях (розвідки Л. Кияновської, М. Черепаніна). Зняття ідеологічних заборон, відкриття вільного доступу до архівів та активізація культурологічної парадигми на початку XXI ст. створили сприятливі умови для комплексного аналізу культурного процесу. Наслідком стає поява системних досліджень, предметом яких виступає діяльність неформальних творчих об'єднань України. Діахронний ракурс порівняльного аналізу діяльності художніх та літературних об'єднань України в історико-культурологічному дискурсі представлений в монографічному дослідженні Г. Романенко та В. Шейка [6].

Метою даного дослідження є комплексний аналіз діяльності українських творчих і громадських об'єднань XIX століття як сутнісної складової формування нової культурної парадигми.

Заявлений ракурс дослідження дозволяє виділити три періоди в процесі еволюції соціокультурного явища. Перший триває з 1820 до 40-х років XIX століття і позначений активним впливом романтичної філософії та становленням ідей народності, що супроводжується зародженням національного руху у формі гуртків. Сучасні дослідники національних рухів Східної Європи називають цей період фольклорно-етнографічним. II етап (50 - 80 роки XIX ст.) характеризується активізацією народницького руху та його диференціацією за регіональною ознакою, створенням розгалуженої системи громадських об'єднань просвітницького типу. Змістом цього етапу є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо в літературі та освіті, що позначилося і на його характеристиці як культурницького. Важливою характеристикою III етапу (90-ті роки XIX – поч. XX ст.) стає політизація культурного розвитку в межах проведення культурницьких акцій широкого спрямування та тенденція до свідомої європеїзації художньої культури, саме тому цей період і отримав назву політичного.

З метою виявлення особливостей кореляції діяльності творчих і громадських угруповань зі становленням національної ідеї, розглянемо більш докладно культуротворчий зміст перших двох періодів, оскільки цей час позначений кількісними накопиченнями в культурній сфері, що створює передумови для інноваційних проявів на межі XIX-XX ст..

Аналіз української художньої культури I пол. XIX ст. дозволяє констатувати асинхронність розвитку різних форм культуротворчості. Так, українське мистецьке життя цього часу було позбавлено будь-яких інституціональних засад: малярські цехи вже припинили своє існування, монастирські малярні занепали, професійні художники-українці, отримавши освіту в Академіях мистецтв Росії чи Західної Європи, працювали за межами України. В мистецькій царині протягом першої половини XIX ст. зберігалася тенденція до централізації художніх сил на базі Петербурзької академії мистецтв і ствердження засад академізму [6, с.44].

Музична культура України позначена як регіональними ознаками, так і загальноукраїнськими тенденціями. Так, хронологічно перші музичні товариства Західної України («Музичне товариство Св. Цецилії» 1826 р, «Товариство сприяння музиці» 1838 р.) мали суто елітарний характер та слугували цілям австро-угорської культурної експансії. В цій ситуації важливим елементом збереження і розвитку національних традицій на загальноукраїнському рівні залишалося функціонування аматорських та церковних хорових колективів й побутове музикування.

Найбільш яскраво інституціональні зміни позначилися на розвитку літературного процесу I пол. XIX ст.. Аналізуючи діяльність творчих гуртків першої половини XIX ст., необхідно зазначити їх просвітницький характер та захоплення романтичними ідеями, що дозволило М. Зерову визначити цей етап розвитку української культури як «будительський». Не випадково, що університетське середовище стало ґрунтом для появи перших творчих угруповань («харківська школа» 1820-1830-р.р, при Харківському університеті та «Руська трійця» (1832-1837 р.р.) у Львові). Провідною для представників означених гуртів є народницька ідея, репрезентована творчістю всіх її представників від І. Срезневського, Л. Боровиковського і М. Костомарова (м. Харків) до М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича (м. Львів). Коло романтиків плідно поєднувало науку з творчістю, дбайливе збирання історичних та фольклорно-етнографічних джерел (шість випусків збірки «Запорожская старина») надихало на літературну працю, розвиток літературних жанрів (балада і байка в творчості П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки). Значним внеском «Харківської школи романтиків» стала видавнича діяльність. Вихід «Українського альманаху» (1831 р.), а згодом і «Ранкової зорі»(1833 р) та «Молодика» (1843-1844 р р) - вдала спроба просвітницької діяльності на основі ознайомлення читачів з творами найвидатніших представників української, російської та європейської літератур. Зважаючи на менш сприятливі умови розвитку, представникам «Руської трійці» вдалося здійснити видання альманаху «Русалка Дністрова» лише 1937 році за межами України (м. Будапешт). Водночас, міфологізація минулої героїчної історії народу і віра в майбутні зміни стали настільки яскравим проявом національної ідеї, що і альманах, і видавці зазнали переслідувань з боку місцевої церковної і світської влади. Зважаючи на регіональні відмінності, для львів'ян важливим стає акцент на місіонерській ролі товариства, що вимагало і певної ритуалізації функціонування творчої спільноти (ритуал посвяти супроводжувався зміною імені кожного з учасників).

Першу спробу синтезу національно-орієнтованої творчості та соціально активної культурницької діяльності з певною політичною ідеологією являє собою Кирило-Мефодіївське товариство (м. Київ, 1846-1847 р.р.) – спілка українофілів, що дотримувалися християнсько-демократичних поглядів. Її ядро склали М. Костомаров,

П. Куліш та Т. Шевченко. Товариство належало до перехідного типу, оскільки в його межах співіснували дві моделі соціальної поведінки творчої особистості: активна, революційно-перетворююча (Т.Шевченко) та смиренна, морально-перетворююча (М.Костомаров, П. Куліш) [6; 47]. Означені протиріччя істотно ослаблювали вплив цієї організації. Між тим, Кирило-Мефодіївське товариство вже мало всі ознаки громадського угруповання: статут, програмний текст, таємне членство. Незважаючи на незначну кількість учасників і нетривалий час існування, товариством була сформована концепція культурно-історичного розвитку українства («Книга буття українського народу»), що викликало занепокоєння царського уряду і привело до репресивних заходів.

Аналіз культурної ситуації I пол. XIX ст. засвідчує, що музична культура і образотворче мистецтво розвиваються інерційно, тоді як в літературній творчості відчутні вже паростки нового типу творчої співпраці у вигляді неформальних угруповань. Оцінюючи діяльність літературних спілок першої половини XIX ст., можна констатувати, що наявність чіткої естетичної платформи (романтизм), найменування, репрезентація ідей у вигляді творчого здобутку знаменують процес формування нової суспільної сили – інтелігенції і нової інституції – неформального творчого об'єднання. В цьому контексті переслідування з боку влади стають наочним підтвердженням значущості діяльності неформальних творчих угруповань як важливого чинника національного культурного розвитку.

Характерна ознака другого періоду - лібералізація суспільно-політичного життя - спричинила активізацію громадського руху. Саме тому і форми творчої співпраці цього часу мають яскраво виражене культурно-просвітницьке спрямування, а принципом творчої взаємодії виступає ідеологічна єдність. Яскравим прикладом означеної тенденції стає створення в 1858 році в Петербурзі «Громади», культурно - освітянської організації, на чолі з колишніми лідерами Кирило-Мефодіївського товариства. Мета діяльності Громади - популяризація національної ідеї через культурницькі проекти. Трибуною для проголошення народницьких ідей стає журнал «Основа». На думку Д. Антоновича, «найлегше було б охарактеризувати ці сходи як клуб», неформальне зібрання українців, що опинилися на чужині. Згодом діяльність громадівців стала прикладом для наслідування, вже в 1861 році з'явилися Громади в Києві, а незабаром - у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі.

Після нетривалого припинення діяльності, обумовленого сумнозвісним Валуєвським циркуляром, Київська громада 70-х р. р. трансформується на таємну організацію з жорсткою регламентацією членства. Період розквіту діяльності Київської громади пов'язаний з активізацією молодіжного руху («Молода громада»), представники якого проводять активну просвітницьку роботу. Наявність інтелектуального ядра («Стара Громада») і комунікативної моделі, що забезпечувала координацію з периферією (філії, молодіжні гуртки видання газети «Київський телеграф») обумовили впливовість Громади як культурного осередку. В 1873 р. силами громадівців була поставлена опера М. Лисенка «Різдвяна ніч», згодом театральницькі експерименти аматорів-громадівців знайдуть своє втілення у вигляді створення професійних театральних колективів (м. Єлисаветград, 1882 р.).

Важливим культуроутворюючим чинником II пол. XIX століття стає тенденція до міфологізації постаті Т.Шевченка, як письменника «загальнонародного», і навіть, за оцінкою М. Костомарова, як «цілий народ, який говорить устами свого поета». Так, піком діяльності Старої Київської Громади стає реалізація важливого літературного проекту – празьке видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1876 р.). Вшанування пам'яті Великого Кобзаря стає метою створеного з ініціативи громадівців Літературного товариства ім. Т.Г. Шевченка (Львів, 1873 р.), яке згодом перетворилося на потужний науковий осередок не регіонального, а загальноукраїнського значення.

Зважаючи на регіональні особливості, народницький рух в Галичині був представлений двома течіями москвофільською та українофільською. Перша течія була репрезентована діяльністю громадських об'єднань «Галицько-руська матиця» (1848 р.) та «Руська бесіда» (1861 р.), другий - пов'язаний зі створенням і діяльністю «Просвіти» (1868 р.). Діяльність товариства клубного типу «Руська Бесіда» поширювалася на всі великі галицькі міста: Перемишль, Станіслав, Тернопіль. Створення в 1864 році зусиллями О. Бачинського однойменного театру сприяло вплинуло на активізацію культурного життя регіону.

Діяльність товариства «Просвіта» на чолі з А. Вахнянином стає важливим чинником структурування українського національного руху в Східній Галичині. Однією з форм просвітницької діяльності, спрямованої на піднесення національної гідності, вважався хорівий спів, який «дозволяє долучитися...«Піснею до серця, а серцем до Бога і Батьківщини» [8, с.14]. Аналіз статутних документів «Просвіти» свідчить про поступову еволюцію музичної діяльності гуртків від збирання та виконання фольклорних творів до організації музично-декламаторських вечорів, що є ознакою підвищення майстерності та появи професійних кадрів, здатних до втілення більш масштабних заходів.

Поруч з товариствами культурницького типу функціонували і суто професійні: «Галицьке музичне товариство», «Лютня», «Ехо», що призвело до значного підвищення ролі музиканта на Галичині як аніматора суспільно-духовного життя, саме тому діяльність музичних та культурно-просвітницьких товариств Галичини стає «кульмінацією аматорства» [4, с.116].

Важливим чинником функціонування музичного життя в Підросійській Україні стає діяльність Київського відділення Імператорського Російського Музичного Товариства (ІРМТ), створеного в 1863 році, під егідою якого не тільки активізується концертна діяльність, але й започатковується національна музична освіта. Відділення ІРМТ було відкрито не тільки у Києві, але й в Харкові, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Катеринославі та Херсоні. Освітня діяльність ІРМТ здійснюється в межах музичних класів, пізніше - музичних училищ, реорганізованих згодом в консерваторії (Київська і Одеська 1913 р.). Поява ІРМТ сприяла, з одного боку, поширенню європейських традицій, з іншого, виявила і протиріччя в лавах музичної інтелігенції. Найбільш яскраво сутність протистояння окреслена ставленням до національної орієнтації музичної творчості, репрезентованої діяльністю М. Лисенка. Саме тому поруч з відділеннями ІРМТ за сприяння М. Лисенка створюються альтернативні, національно забарвлені інституції з ознаками неформальності: Філармонічне товариство «Баян» та Київський Український клуб.

Розвиток образотворчого мистецтва позначений якісними зрушеннями. «Бунт чотирнадцяти» 1863 р., що призвів до утворення Петербурзької артелі, а згодом і створення в 1870 році Товариства пересувних художніх виставок (ТПХВ) наочно окреслили ідеологічне протистояння між академізмом та реалізмом. За оцінками дослідників ТПХВ – добре здисциплінована організація, що була пов'язана з народницькими ідеями і проповідувала принципи позитивістсько-раціоналістичної естетики [6, с.48]. Наслідком діяльності ТПХВ стали розвиток художньої освіти і створення художніх об'єднань за моделлю (Товариство південноросійських художників – Одеса, 1890 р). Ряди товариства поповнилися вихідцями з України: М. Кузнецов, К. Костанді, О. Мурашко, Г. Дворніков, П. Нілус, - саме тому тривалий час воно функціонувало як спільне об'єднання російських та українських майстрів. Художньо-просвітницька місія передвижників органічно поєднувалася зі створенням нових осередків образотворчого мистецтва у великих містах, де доти не було значних художніх виставок [5, с.6]. Центрами художньої освіти стають Одеса, Харків, Київ. Означена організація довела свою життєздатність як вагомим творчим доробком, так і

тривалістю існування (майже півстоліття). Опозиційність діяльності ТПХВ на початку функціонування завдяки ідеологічній підтримці з боку критиків (В. Стасов та М. Мурашко) та матеріальній підтримці в особі меценатів (П. Третьяков, Олександр III, родина Терещенків) поступово набула визнання мистецтва нового типу, що сприяло поширенню його впливу на всій території Російської імперії і перетворення на офіційну інституцію.

Отже, культурно-просвітницькі організації на теренах України стають тим осередком, навколо якого відбувається гуртування культуротворчих сил, важливим модератором національно-культурного процесу II пол. XIX ст.

Протягом XIX ст., попри розмаїття зовнішніх проявів, творчі угруповання на національному ґрунті виконували одну роль – культурно-просвітницьку, що сприяло формуванню нового соціального шару суспільства — національної інтелігенції. Головна мета творчих спілок - створення культурної еліти на основі професіоналізації діяльності, з одного боку, і формування нового типу реципієнта, з іншого, зробили реальним українське культурне відродження. В цілому 20-80 ті роки XIX ст. для України – це час політичного, духовного і художнього становлення, позначений активною реінтерпретацією культурних сенсів, що створює передумови для інноваційних змін на межі XIX-XX ст..

Список використаної літератури

1. Забужко О. Філософія Української ідеї та європейський контекст: Франківський період: моногр. / О. Забужко. - К.: Основа, 1993.- 126с.
2. Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820-1932): справ. / сост. Д. Я Северюхин., О. Л. Лейкин.- СПб.: Изд-во Чернышова, 1992.- 400с.
3. Каган М. Философия культуры / М. Каган. - СПб., 1996.-416с.
4. Кияновська Л. Стильова еволюція галицької музичної культури XIX -XX століття: моногр. / Л. Кияновська. - Тернопіль.: Астех, 2000. - 339 с.
5. Лобановський Б. Українське мистецтво II пол. XIX-поч. XX ст.: моногр. / Б. Лобановський, П. Говдя - К.: Мистецтво, 1989.- 206 с.
6. Романенко Г. Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір: моногр. / Г. Романенко, В. Шейко. - К.: Ін-т культурології Академії мистецтв України, 2008. -208с.
7. Сарбей В. Національне відродження в Україні: моногр. / В. Сарбей - К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
8. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / упор. В. Пашук – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1999. – 271 с.
9. Черепанин М. Музична культура Галичини (друга половина XIX - перша половина XX століть): моногр. / М. Черепанин. - К.: Вежа, 1997.-328 с.

G. I. Batycho

UKRAINIAN SOCIAL AND ARTIST UNIONS OF THE NINETEENTH CENTURY, AS A FACTOR OF A NEW CULTURAL PARADIGM

The author in the article substantiates the thesis on the role of intelligentsia to form a new cultural paradigm on the basis of analysis of Ukrainian arts organisations and leagues'activities.

Key words: *creative circle, Ukrainian culture, paradigm.*